

Kimmo Elo

Sieci wywiadowcze w świetle analizy sieciowej : przypadek wywiadu wschodnioniemieckiego w Skandynawii

Pamięć i Sprawiedliwość 13/1 (23), 17-37

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Sieci wywiadowcze w świetle analizy sieciowej.

Przypadek wywiadu wschodnio- niemieckiego w Skandynawii

Wstęp

W okresie zimnej wojny cztery kraje skandynawskie: Finlandia, Szwecja, Norwegia i Dania tworzyły interesujący obszar geopolityczny na północy Europy, cechujący się zarówno wewnętrznymi różnicami, jak i podobieństwami. Z jednej strony dysponowały znacząco odmiennymi możliwościami prowadzenia polityki zagranicznej: Finlandia miała najbardziej ograniczoną możliwość manewru ze względu na bezpośrednie sąsiedztwo Związku Radzieckiego, Szwecja była krajem neutralnym (a przynajmniej niezaangażowanym w wymiarze militarnym), Dania i Norwegia były członkami NATO, ściśle związanymi z zachodnią wspólnotą bezpieczeństwa. Z drugiej strony kraje te starały się przewycięzać dzielące je różnice, by wobec świata zewnętrznego prezentować się jako jednorodna grupa, mocno zakotwiczona między supermocarstwami¹.

Z najnowszych badań na temat wschodnioniemieckiego Hauptverwaltung Aufklärung (HV A), czyli służby wywiadowczej działającej w strukturze tutejszego aparatu bezpieczeństwa – Stasi, wynika, że kraje skandynawskie były dla tej instytucji ważnym, lecz nie najistotniejszym obszarem operacyjnym². Głównym obszarem operacyjnym (niem. *Operationsgebiet*) HV A była Republika Federalna Niemiec. Kraje skandynawskie miały dla wschodnioniemieckiego wywiadu inne znaczenie. Ze zwykłej analizy ilościowej wynika, że informacje zebrane przez HV A na ich temat liczyły niecałe 3 proc. wszystkich zgromadzonych informacji. Należy jednak pamiętać, że udział ten odpowiada w przybliżeniu np. udziałowi krajów skandynawskich w światowej populacji w okresie zimnej wojny.

¹ K. Musiał, *Reconstructing Nordic Significance in Europe on the Threshold of the 21st Century*, „Scandinavian Journal of History” 2009, nr 34 (3), s. 287. Zob. też D. Steinbock, *NATO and Northern Europe: From Nordic Balance to Northern Balance*, „American Foreign Policy Interests” 2008, nr 30 (4), s. 199 i n.

² Dobre podsumowanie tego tematu zamieszczono w: *East German Foreign Intelligence: Myth, reality and controversy*, red. T.W. Friis, K. Macrakis, H. Müller-Enbergs, London–New York 2010.

Skandynawia czasów zimnej wojny to ciekawy obiekt badań nad funkcjonowaniem sieci wywiadowczych. Niezależnie od odmiennych uwarunkowań politycznych i koncepcji bezpieczeństwa narodowego cztery kraje północne tworzyły wspólnotę opartą na podobieństwach kulturowych, społeczno-politycznych i historycznych. Poza tym w wielu sferach polityki europejskiej mierzyły się z podobnymi zagadnieniami, co skłaniało je do ścisłej współpracy i koordynacji działań. Zaowocowało to wymianą informacji między ich rządami, dzięki czemu te same dane były dostępne w różnych krajach. Badając działalność wywiadu Niemiec Wschodnich w Skandynawii, należy więc zastąpić podejście skoncentrowane na pojedynczych krajach perspektywą skandynawską. Analiza porównawcza może nie tylko dostarczyć wiarygodniejszego obrazu podobieństw i różnic w działalności wywiadu NRD w omawianym regionie, ale także pomóc w zrozumieniu roli tych krajów – wszystkich razem i każdego z osobna – w stosunkach europejskich okresu zimnej wojny i historii wywiadu.

Podstawowym tematem niniejszego artykułu jest kwestia natury metodologicznej: możliwości wykorzystania narzędzi analizy sieciowej do obrazowania i analizowania działalności wywiadowczej. W celu rozstrzygnięcia tego problemu zastosowano podejście odwołujące się do teorii sieci, w której służby wywiadowcze postrzega się jako systemy informacyjne skonstruowane wokół rozmaitych sieci kontaktów. Analiza empiryczna działalności wywiadu Niemiec Wschodnich w Skandynawii jest przykładem wykorzystania analizy sieciowej w badaniach nad funkcjonowaniem służb wywiadowczych.

Sieci wywiadowcze w ujęciu teoretycznym

Według Michaela Hermana, wywiad to system informacyjny służący rządowi centralnemu, „rozarty między dwoma swymi kompetencjami: zbierania i oceny informacji”³. Na zasadniczą działalność wywiadu składają się poszczególne etapy tzw. cyklu wywiadowczego (ang. *intelligence cycle*): gromadzenie informacji (z różnych źródeł), ich porządkowanie i przetwarzanie, analiza informacji, wreszcie i ich rozpowszechnianie i wykorzystanie. Łącznie określa się to z reguły mianem procesu wywiadowczego (ang. *intelligence process*)⁴. W większości badań teoretycznych dotyczących funkcjonowania wywiadu główny nacisk kładzie się właśnie na ten proces i bardzo często wykorzystuje terminologię z zakresu teorii systemów, nazywając zebrane przez wywiad informacje danymi wejściowymi, a sporządzane przez wywiad raporty i analizy – danymi wyjściowymi⁵.

Teorie procesu wywiadowczego mogą być pomocne w ogólnym objaśnieniu sposobu funkcjonowania służb wywiadowczych, ale ponieważ opierają się na podejściu systemowym, są mniej przydatne do analizy struktury, dynamiki i wewnętrznych zależności między podmiotami, właściwych dla systemów wywiadowczych. Poszczególne fazy procesu uznaje się za nieinteresujące pod względem teoretycznym „czarne skrzynki”, których zadaniem jest przetwarzanie danych

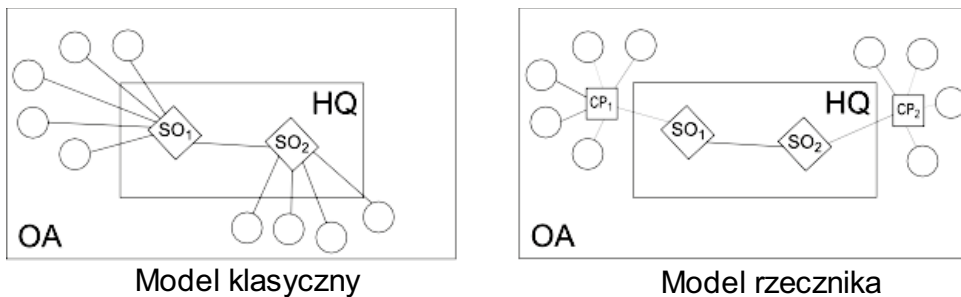
³ M. Herman, *Intelligence Services in the Information Age*, London 2001, s. 3–4.

⁴ Np. *ibidem*, s. 79; P.F. Walsh, *Intelligence and Intelligence Analysis*, New York 2011.

⁵ Np. M. Herman, *Intelligence Power in Peace and War*, Cambridge 2011, s. 39–43.

wyjściowych z poprzedniej fazy w dane wejściowe dla następnej fazy. Jednakże naukowcy zajmujący się tzw. wywiadem osobowym (ang. *human intelligence*, *HUMINT*) – to jest pozyskującym informacje od „źródeł osobowych” – są przeważnie bardziej zainteresowani schematami powiązań, interakcjami, przepływem informacji i relacjami występującymi podczas gromadzenia, analizy i rozpowszechniania informacji, czyli tym, co się dzieje wewnątrz swoistej „czarnej skrzynki”. Dlatego szukają odpowiedzi na pytania w rodzaju: „jakie zależności występują między obiektami zainteresowania wywiadu a osobowymi źródłami informacji wywiadowczych?”, „jak wyglądają związki między poszczególnymi źródłami osobowymi?”, „jakiego typu strukturą wewnętrzną cechuje się sieć informatorów?”.

Wszystkie te pytania należą do problematyki sieci, gdyż dotyczą relacji strukturalnych między różnymi podmiotami. Ponadto odpowiedzi na te pytania można łatwo przełożyć na język teorii sieci, a tym samym przedstawić jako zbiór węzłów (tj. podmiotów lub obiektów) połączonych krawędziami i tworzących razem sieć powiązań⁶. Topologia takiej sieci zależy od sposobu rozmieszczenia węzłów i krawędzi⁷. Na przykład sieć wywiadu osobowego można przedstawić jako sieć tematyczną, w której źródła są połączone z konkretnymi tematami lub zagadnieniami. Taka sieć pozwala łatwo wyodrębnić źródła dostarczające informacji na podobne tematy. Innym przykładem może być sieć obrazująca powiązania oficerów z „prowadzonymi” przez nich źródłami, krajami lub tematami.

Rysunek 1. Dwa modele teoretyczne służb wywiadowczych.

Na rysunku 1 przedstawiono dwa modele teoretyczne systemów wywiadowczych (ang. *Intelligence Systems* – IS) obrazujące relacje wewnątrz centrali (ang. *Headquarters* – HQ) i obszaru operacyjnego (ang. *Operation Area* – OA) oraz między tymi elementami. W klasycznym modelu systemu tego typu (ang. *classical IS model*) każdy oficer rezydentury (ang. *Station Officer* – SO) ma własną sieć informatorów i nią kieruje, a więc jest bezpośrednio związany z każdym

⁶ M. Zacarias, H. Pinto, R. Magalhães, J. Tribolet, *A 'context-aware' and agent-centric perspective for the alignment between individuals and organizations*, „Information Systems” 2010, nr 35 (4), s. 451.

⁷ M.K. Sparrow, *The application of network analysis to criminal intelligence: An assessment of the prospects*, „Social Networks” 1991, nr 13 (3), s. 252; C. Durugbo, W. Hutabarat, A. Tiwari, J.R. Alcock, *Modelling collaboration using complex networks*, „Information Sciences” 2011, nr 181 (15), s. 3144.

źródłem. Źródła natomiast nie są ze sobą powiązane. Tego rodzaju topologię stosował np. wywiad Niemiec Wschodnich w wypadku zagranicznych sieci informatorów⁸.

Drugi model przedstawiony na rysunku 1 to model rzeźnika (ang. *spokesman model*). Reprezentuje on sytuację, w której oficer rezydentury kontaktuje się z informatorami działającymi w danym obszarze operacyjnym przez pośrednika (ang. *Contact Person* – CP). Pozostali członkowie sieci są dla niego niewidoczni – tym samym pośrednik pełni względem obszaru operacyjnego funkcję węzła centralnego⁹. Ten rodzaj organizacji jest typowy np. dla ruchu oporu walczącego z najeżdżącą na terenach okupowanych.

Oba modele przedstawione na rysunku 1 obejmują dwie sieci: sieć centrali i sieć obszaru operacyjnego, obrazują więc sieci dwuwymiarowe. Zatem w rzeczywistości umożliwiają naukowcom badającym funkcjonowanie służb wywiadowczych skupienie uwagi na trzech różnych sieciach. Pierwsza z nich to sieć obszaru operacyjnego, złożona z podmiotów nienależących formalnie do organizacji wywiadowczej. W świecie rzeczywistym jej odpowiednikiem byłaby sieć źródeł obejmująca tajnych współpracowników – agentów. Druga to sieć centrali złożona z etatowego personelu, zapewniająca kadrowym oficerom możliwość wymiany informacji w zaufanym środowisku. W świecie rzeczywistym jej odpowiednikiem byłiby funkcjonariusze organizacji wywiadowczej (łącznie z rezydentami zagranicznymi). Trzecia zaś to cała sieć odpowiedzialna za zbieranie informacji, obejmująca obie wyżej wymienione sieci¹⁰.

Jeśli gromadzenie informacji potraktujemy jako zadanie sieci wywiadu osobowego, do analizy mogą okazać się przydatne różne sposoby obrazowania topologii sieci. Zmiana atrybutów stanowiących podstawę obrazowania umożliwia przedstawienie tych samych danych w różnym ujęciu, pokazanie różnych schematów komunikacji. Jednak takie wizualizacje, choć w przejrzysty sposób odzwierciedlają ogólną topologię sieci, są niewystarczające, gdy przedmiotem zainteresowania jest struktura sieci, jej gęstość lub schematy połączeń między węzłami. Teoria analizy sieciowej oferuje wiele pojęć, które można wykorzystać w analizie najważniejszych właściwości sieci wywiadowczych i uzyskać w rezultacie szczegółowsze informacje o topologii sieci¹¹. Zgodnie z wywodami Sparrowa i Krebsa¹², najodpowiedniejszymi miarami do celów analizy sieci wywiadowczych wydają się stopień, przechodniość i bliskość.

Stopień węzła to miara określająca liczbę węzłów połączonych bezpośrednio z danym węzłem, odzwierciedla on zatem aktywność danego podmiotu w sieci. Przechodniość węzła pokazuje jego znaczenie dla skutecznego funkcjonowania

⁸ H. Müller-Enbergs, *Inoffizielle Mitarbeiter des Ministeriums für Staatssicherheit, cz. 2: Anleitungen für die Arbeit mit Agenten, Kundschaftern und Spionen in der Bundesrepublik Deutschland*, Berlin 1998 (wyd. 2), s. 178.

⁹ C. Durugbo, W. Hutabarat, A. Tiwari, J.R. Alcock, *Modelling collaboration...*, s. 3150.

¹⁰ Zob. też T. Hyvönen, J. Järvinen, J. Pellinen, *A virtual integration – The management control system in a multinational enterprise*, „Management Accounting Research” 2008, nr 19 (1), s. 46.

¹¹ J. Scott, *Social Network Analysis. A Handbook*, London 1991.

¹² M.K. Sparrow, *The application of network analysis...*, s. 265; V.E. Krebs, *Unclouking terrorist networks*, „First Monday” 2002, nr 7 (4) (<http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/941/863>, 6 II 2014 r.)

sieci lub sprawnej komunikacji w jej obrębie – jest to liczba najkrótszych ścieżek między każdą parą węzłów sieci, przechodzących przez dany węzeł. Miara przechodniości może zatem służyć do identyfikacji podmiotów utrzymujących kontrolę nad przepływami w sieci. Z kolei miara bliskości pozwala wskazać najbardziej centralny węzeł sieci pod względem szybkości dostępu do pozostałych węzłów, to znaczy taki, który odznacza się największą liczbą najkrótszych ścieżek łączących go z wszystkimi innymi węzłami. Dla węzła połączonego bezpośrednio z każdym innym węzłem sieci miara bliskości wynosi jeden, a dla węzła całkowicie odizolowanego od reszty wynosi zero¹³. Główna zaleta miar przechodniości i bliskości polega na tym, że uwzględniają one całą topologię sieci i polegają na odniesieniu właściwości jednego węzła do wszystkich pozostałych¹⁴.

Sam charakter wywiadu osobowego stwarza pewne problemy analityczne, które badacze powinni mieć na uwadze. Po pierwsze odszukanie i przygotowanie odpowiednich danych do analizy może okazać się trudne, ponieważ działalność wywiadowcza jest otoczona tajemnicą¹⁵, co rzutuje na wiarygodność, kompletność i przydatność informacji dostępnych badaczom. Należy pamiętać, że dane powinny przede wszystkim opisywać relacje między podmiotami w sieci, a nie same podmioty. W wypadku sieci wywiadowczych do takich atrybutów moglibyśmy zaliczyć np. jakość informacji, wiarygodność źródeł lub natężenie przepływów informacji. Mimo że odszukanie oryginalnych i użytecznych danych może być trudne (lub wręcz niemożliwe), dostępne są różne inne źródła oferujące cenne informacje na potrzeby analizy sieciowej. Jak wykazali Baker i Faulkner¹⁶, ogromne ilości danych można znaleźć w różnych źródłach archiwalnych. Krebs z kolei wykazał przydatność informacji prasowych. Opracowanie takich materiałów jakościowych pod kątem analizy sieciowej wymaga szczególnej staranności.

Drugi problem wiąże się z niekompletnością danych dotyczących sieci wywiadu osobowego. Analiza sieciowa, a w szczególności składające się na nią pojęcia formalne są dosyć wrażliwe na brak danych i ich zastosowanie względem sieci asymetrycznych może dać fałszywe rezultaty. Graficzne obrazowanie sieci asymetrycznych może ujawnić interesujące struktury, a tym samym dostarczyć przydatnych materiałów do dalszej analizy. Trzeci problem polega na tym, że nie zawsze łatwo jest ustalić, które podmioty można wykluczyć, a które należy uwzględnić w analizie. W konsekwencji granice sieci wywiadu osobowego mogą okazać się dosyć rozległe. Czwarty i ostatni problem odnosi się do dynamicznego charakteru wszystkich sieci wywiadu osobowego; ponieważ często podlegają one zmianom, każda analiza musi uwzględniać wymiar czasowy¹⁷.

Ponieważ każda organizacja wywiadowcza w znacznym stopniu opiera się na funkcjonowaniu sieci wywiadu osobowego, badacze mogą odnieść wiele korzyści

¹³ M.K. Sparrow, *The application of network analysis...*, s. 263–266; V.E. Krebs, *Unclouking terrorist networks...*

¹⁴ Ch. Prell, *Social Network Analysis: History, theory and methodology*, London 2012, s. 103–104.

¹⁵ M. Herman, *Intelligence Services...*, s. 5.

¹⁶ W.E. Baker and R.R. Faulkner, *The Social Organization of Conspiracy. Illegal Networks in the Heavy Electrical Equipment Industry*, „American Sociological Review”, vol. 58, nr 6, grudzień 1993, s. 837–860.

¹⁷ Szczegółowe omówienie zob. M.K. Sparrow, *The application of network analysis...*, s. 262–263.

z zastosowania narzędzi ułatwiających uporządkowanie danych na temat wywiadu osobowego w postaci topologii sieci, odsłaniającej ukryte relacje lub schematy powiązań. Takie narzędzia oferuje omówiona powyżej analiza sieciowa, na którą składa się zbiór różnych pojęć i podejść, należy więc uznać ją za cenne uzupełnienie teorii procesu wywiadowczego. Analiza sieciowa była dotychczas wykorzystywana w wielu pokrewnych dziedzinach, np. w badaniach nad terroryzmem czy wywiadem kryminalnym, gdzie potwierdziła się jej przydatność w rozpracowywaniu tajnych sieci i ukrytych struktur komunikacyjnych. Ponieważ działalność wywiadu osobowego jest z natury rzeczy objęta tajemnicą, powinno to zachęcać naukowców do zastosowania teorii sieci do jej badania.

Sieci wywiadu osobowego HV A w Skandynawii

Służba wywiadu zagranicznego (Hauptverwaltung Aufklärung) Niemiec Wschodnich należała formalnie do resortu bezpieczeństwa państwowego (Ministerium für Staatssicherheit – MfS, Stasi). Głównym zadaniem HV A było zbieranie informacji technicznych, naukowych, wojskowych i politycznych z niemal wszystkich zakątków świata. Choć działalność HV A miała zasięg globalny, koncentrowała się głównie na Europie Zachodniej. W tym regionie z kolei najważniejszym obszarem zainteresowania była RFN. Trzon systemu zbierania informacji tworzyła rozległa grupa tajnych współpracowników, czyli agentów (niem. *Inoffizielle Mitarbeiter*) zorganizowanych w sieci wywiadu osobowego, działającego we wszystkich krajach Europy Zachodniej. W 1989 r. Stasi miała około 189 tys. tajnych współpracowników, z czego mniej więcej 15 tys. pracowało dla HV A. Około 1550 tajnych współpracowników – agentów (według stanu na 1989 r.) pracowało dla HV A w RFN, a prawie tysiąc poza granicami Niemiec, np. w krajach skandynawskich¹⁸.

HV A powstał w 1956 r. jako następca tzw. Instytutu Badań Ekonomiczno-Naukowych (niem. Institut für Wirtschafts-Wissenschaftliche Forschung) pełniącego funkcję niemieckiej filii radzieckiego wywiadu zagranicznego. Litera A w nazwie pojawiła się w wyniku zastosowania nomenklatury przyjętej przez KGB; radziecka działalność wywiadowcza podlegała Pierwszemu Zarządowi KGB¹⁹. W 1989 r. HV A miała dwadzieścia wydziałów (niem. *Abteilung*), od HV A/I do HV A/XX, wspomaganych przez dodatkowe jednostki administracyjne. Każdy wydział miał inny zakres działania i odpowiadał za zbieranie, analizowanie oraz rozpowszechnianie informacji w wyznaczonej dziedzinie. HV A miał w NRD kilka biur regionalnych (wydział XV)²⁰.

Dotychczas badania naukowe na temat HV A koncentrowały się na całej gamie zagadnień związanych przede wszystkim z aktywnością wschodnioniemieckiego

¹⁸ H. Müller-Enbergs, *Hauptverwaltung A (HV A). Aufgaben – Strukturen – Quellen*, Berlin 2011 (MfS-Handbuch), s. 21.

¹⁹ *Ibidem*, s. 23, 41.

²⁰ Więcej informacji w: *ibidem*; schemat organizacyjny HV A (1989) zamieszczono w: *ibidem*, s. 356.

wywiadu w RFN²¹. Na temat działalności HV A poza granicami Niemiec ukazało się bardzo mało publikacji. Większość z nich dotyczy dwóch krajów skandynawskich: Danii²² i Szwecji²³, poza tym jest kilka studiów poświęconych osobno innym krajom²⁴.

Stosunkowo niewielka liczba publikacji na temat wywiadu osobowego HV A wynika ze złożonej kwestii dostępności odpowiedniego materiału badawczego. W przeciwieństwie do innych jednostek aparatu państwowego Niemiec Wschodnich funkcjonariuszom HV A udało się pod koniec 1989 r. zniszczyć do 90 proc. archiwów tej instytucji i badacze nie dysponują właściwie żadnymi oryginalnymi dokumentami. Wprawdzie część materiałów pociętych w niszczarkach udało się odtworzyć, ale w wielu wypadkach przepadły one bezpowrotnie.

Niemniej badacze mają dostęp do dwóch innych zasobów archiwalnych oferujących dane na temat zbierania informacji przez HV A. Pierwszy z nich to tzw. baza danych SIRA, obejmująca podbazy nr 11 (nauka i technika), nr 12 (problemy i działania związane z polityką wewnętrzną i zagraniczną, gospodarką i polityką obronną Republiki Federalnej), nr 13 (stosunki polityczne w RFN) i nr 14 (kontrwywiad), która umożliwia naukowcom odtworzenie przepływu informacji od źródeł wywiadu osobowego do HV A na podstawie wpisów wprowadzonych do bazy komputerowej SIRA przez funkcjonariuszy HV A²⁵. Ponadto podbaza nr 21 zawiera dane operacyjne (ale nie dane osobowe lub identyfikacyjne) informatorów HV A²⁶.

Drugi zasób stanowią tzw. akta „Rosenholz”, od kryptonimu nadanego tej kolekcji przez niemiecki wywiad BND. Obejmują one trzy podstawowe kartoteki. Pierwsza z nich, oznaczona kodem F16, to kartoteka osobowa umożliwiająca badaczom powiązanie operacji wywiadowczych z konkretnymi osobami, a więc

²¹ H. Knabe, *Die unterwanderte Republik: Stasi im Westen*, Berlin 1999; H. Knabe, *West-Arbeit des MfS*, Berlin 1999; H. Müller-Enbergs, *Inoffizielle Mitarbeiter...; idem, Political Intelligence: foci and sources, 1969–1989* [w:] *East German Foreign Intelligence...; idem, Hauptverwaltung A (HV A)...; J. Gieseke, Mielke-Konzern: Die Geschichte der Stasi 1945–1990*, Stuttgart – München 2001; *Das Gesicht dem Westen zu. DDR-Spionage gegen die Bundesrepublik Deutschland*, red. G. Herbstritt, H. Müller-Enbergs, Bremen 2003; G. Herbstritt, *Bundesbürger im Dienst der DDR-Spionage. Eine analytische Studie*, Göttingen 2007.

²² *PET-Kommissionens Beretning (16 bind)*, red. Justitsministeriet, Albertslund 2009; T.W. Friis, *Das dänische „Rosenholz”, „Horch und Guck”* 2006, nr 55, s. 16–22; T.W. Friis, *East German espionage in Denmark* [w:] *East German Foreign Intelligence...*, s. 146–161.

²³ B. Almgren, *Inte bara Stasi... Relationer Sverige-DDR 1949–1990*, Stockholm 2009; B. Almgren, *Inte bara spioner... Stasi-infiltration i Scerige under kalla kriget*, Stockholm 2011. Zob. też C. Halbrock, *Die Westarbeit der HV A im Norden – das Königsreich Schweden im Visier ostdeutscher Spitzel und Agenten*, „Horch und Guck” 2006, nr 55, s. 22–36.

²⁴ K. Elo, H. Müller-Enbergs, *Suomen merkitys DDR:n ulkomaantiedustelun kohteena*, „Kosmopolis” 2010, nr 40 (4), s. 31–47; A. Rusi, *Vasemmalta ohi. Kamppailu Suomen ulkopoliittisesta johtajuudesta rautaesiripun varjossa 1945–1990*, Jyväskylä 2007; A. Rusi, *Tiitisen lista. Stasin vakoilu Suomessa 1960–1989*, Jyväskylä 2011.

²⁵ S. Konopatzky, *Möglichkeiten und Grenzen der SIRA-Datenbank* [w:] *Das Gesicht dem Westen zu...*, s. 112–132; H. Müller-Enbergs, współprac. S. Fiebig, G. Finck, G. Herbstritt, S. Konopatzky, „Rosenholz”. *Eine Quellenkritik*, Berlin 2007 („BF Informiert”, t. 28), s. 13 i n.

²⁶ Formalnie rzecz biorąc, podbaza nr 21 nie była częścią SIRA, lecz należała do tzw. centralnej bazy obiektów i osób HV A (*Zentrale Objekt- und Personendatenbank – ZOPA*); S. Konopatzky, *Möglichkeiten...*, s. 117.

ewentualne zidentyfikowanie osób współpracujących z HV A. Druga kartoteka, oznaczona kodem F22, to kartoteka operacyjna, której zawartość jest zbliżona do danych zapisanych w podbazie SIRA nr 21. Trzecia kartoteka składa się z formularzy statystycznych zawierających podstawowe informacje na temat około 1700 tajnych współpracowników – agentów, które jednak nie obejmują żadnych danych identyfikacyjnych. Kiedy tajny współpracownik rozpoczynał współpracę z HV A, rejestrowano go jako operację o niepowtarzalnym numerze identyfikacyjnym. Ten numer służy jako klucz do bazy SIRA i akt „Rosenholz”, stanowiąc element łączący trzy kartoteki „Rosenholz” i podbazy SIRA²⁷. Na podstawie numeru identyfikacyjnego badacz może odtworzyć cały przepływ informacji pochodzących od zarejestrowanego pod nim współpracownika²⁸.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. akta „Rosenholz” w niewyjaśnionych okolicznościach znalazły się w rękach CIA. Później CIA przekazała kopie tych akt kilku krajom, jednak obejmowały one jedynie karty osobowe obywateli tego kraju, dla którego były przeznaczone²⁹. Ponieważ akta Rosenholz zawierają również informacje o wielu konkretnych osobach, które nie współpracowały z HV A³⁰, korzystanie z nich rodzi problemy związane z ochroną prywatności. W krajach skandynawskich kopie akt „Rosenholz” otrzymane od CIA uznano za tajne i z zasady dostęp do nich mają wyłącznie organy bezpieczeństwa. Jest jednak kilka wyjątków od tej zasady. W Danii zezwolono wybranym badaczom na ograniczony dostęp do podstawowych informacji zawartych w duńskiej części akt „Rosenholz”³¹. W Szwecji Birgitta Almgren uzyskała możliwość przeglądania szwedzkiej części akt „Rosenholz” w zdepersonalizowanej wersji³². Zastosowanie tak surowych reguł tajności skłoniło skandynawskich i niemieckich naukowców do ogłoszenia w 2011 r. „Manifestu gotlandzkiego”. Zaapelowali w nim do władz krajów skandynawskich o przekazanie skandynawskiej części akt „Rosenholz” do Urzędu Federalnego Pełnomocnika ds. Materiałów Służb Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD (BstU) w Berlinie³³. Jednak do tej pory (lato 2012) żaden rząd nie podjął wiążących decyzji w tej sprawie.

Jeśli chodzi o analizę sieciową, materiały zawarte w SIRA oferują kilka ciekawych kierunków badania. Po pierwsze – cztery wymienione podbazy można wykorzystywać do rekonstrukcji tematycznej, pozwalającej badaczom na przeanalizowanie struktury i dynamiki różnych sieci zarówno z perspektywy pojedynczych przypadków, jak i w ujęciu porównawczym. Po drugie – dane operacyjne zawarte

²⁷ H. Müller-Enbergs, *Kleine Geschichte zum Findhilfsmittel „Rosenholz”*, „Deutschland Archiv” 2003, nr 36 (5), s. 751–761; H. Müller-Enbergs, współprac. S. Fiebig, G. Finck, G. Herbstritt, S. Konopatzky, „Rosenholz”..., s. 73, 95.

²⁸ Należy jednak zaznaczyć, że wszystkie dane z bazy SIRA trzeba zamawiać w Federalnym Urzędzie Pełnomocnika ds. Materiałów Służb Bezpieczeństwa Państwowego byłej NRD (BstU) i można je otrzymać wyłącznie w formie drukowanej. Przygotowanie materiałów do analizy komputerowej wymaga wiele czasu.

²⁹ H. Müller-Enbergs, współprac. S. Fiebig, G. Finck, G. Herbstritt, S. Konopatzky, „Rosenholz”..., s. 30ff.

³⁰ *Ibidem*, s. 73, 95.

³¹ T.W. Friis, *Das dänische „Rosenholz”...*

³² B. Almgren, *Inte bara spioner...*

³³ Więcej na temat „Manifestu gotlandzkiego” zob. www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUnd-Boehoerde/Aktuelles/2011_09_30_gotland_manifest.html (6 II 2014 r.).

w podbazie nr 21 umożliwiają odtworzenie relacji między informatorami a ich oficerami prowadzącymi. Na podstawie tych informacji badacze mogą zrekonstruować i przeanalizować sieci złożone z informatorów i ich oficerów prowadzących oraz ich ewolucję w czasie. Ponadto stosunkowo łatwo można odtworzyć zmiany oficerów prowadzących w sieciach o niewielkiej liczbie źródeł. Istnieje również możliwość przeanalizowania struktury i rozwoju sieci wywiadu osobowego, stworzonych przez poszczególnych oficerów prowadzących oraz ich porównania.

Każdej informacji dostarczonej do HV A towarzyszy osobny, złożony z kilku pól wpis w odpowiedniej podbazie danych. W zależności od swoich zainteresowań badacze mogą uznać za przydatne m.in. następujące pola:

- identyfikator kraju/obiektu/osoby/treści (niem. *Länder-, Objekt-, Sachverhalt-* lub *Personen- Hinweis*) można wykorzystać do odtworzenia tematycznej struktury sieci wywiadu osobowego lub aktywności źródła;

- data wpływu (niem. *Eingangsdatum*) w połączeniu z identyfikatorem treści może posłużyć do ustalenia, jak zmieniała się aktywność informatora w czasie. Możemy zadawać pytania w rodzaju: kiedy i na jakie tematy źródło dostarczało informacji? Kiedy sieć się rozrastała?;

- ocena informacji (niem. *Einschätzung*) może posłużyć do analizy jakości źródeł należących do sieci wywiadu osobowego. Kto dostarczał najcenniejszych informacji? Jakiego typu treści uznawano za interesujące?;

- rozpowszechnianie (niem. *Weitergabe*) – to pole zawiera dane umożliwiające odtworzenie sieci rozpowszechniania zdobytych informacji. Jak i komu udostępniano informacje uzyskane ze źródła lub sieci źródeł?

Oprócz tego istnieją specjalne wpisy na temat materiałów wychodzących (niem. *Ausgangsinformation*), czyli raportów i analiz sporządzanych przez HV A na potrzeby organów państwowych i partyjnych. Zawierają one wiele cennych danych umożliwiających wnikliwą analizę tematyki tych raportów z różnych punktów widzenia, w tym również przy zastosowaniu analizy sieciowej.

Chociaż wpisy w bazie SIRA dostarczają cennych informacji na temat procesu gromadzenia informacji przez HV A, badacze zagadnień wywiadu powinni mieć świadomość pewnych ograniczeń związanych z ich wykorzystaniem. Przede wszystkim bazę SIRA odtworzono z kopii zapasowych, zapisanych na taśmach magnetycznych, więc w zależności od podbazy i okresu bardzo różnie wygląda kompletność danych. Ogólnie rzecz biorąc, podbazy obejmują lata 1969–1989 (podbaza nr 14 tylko lata 1980–1989). Poza tym same wpisy również znacznie się różnią pod względem kompletności. Na przykład ocenę informacji wprowadzono w 1973 r. wraz z systemem SIRA i stosowano wyłącznie do informacji zebranych po tym momencie. Później wprowadzono do SIRA również starsze informacje, ale bez przeprowadzania ich wstecznej oceny³⁴. Dlatego dane z pola oceny można wykorzystać jedynie do analizy informacji zebranych po wprowadzeniu systemu SIRA.

Drugi problem odnosi się do odpowiedniego zaprojektowania badania, ponieważ ma to istotny wpływ na dobór przypadków. Jeden aktywny informator mógł przyczynić się do wprowadzenia tysięcy wpisów w bazie SIRA. Ponieważ

³⁴ Jest to logiczne, gdyż ocena zawsze opierała się na aktualnych potrzebach i wytycznych (H. Müller-Enbergs, *Inoffizielle Mitarbeiter...*, s. 174).

BStU udostępnia jedynie papierowe kopie posiadanych dokumentów za niewielką opłatą od jednej strony, niewłaściwie zaprojektowane badanie może wiązać się z wysokimi kosztami i koniecznością przetworzenia ogromnej liczby dokumentów przed przystąpieniem do analizy.

Trzeci problem wiąże się z badaniami dotyczącymi poszczególnych krajów. Nie ma absolutnie żadnego sposobu, by na podstawie wpisów w bazie SIRA odtworzyć sieci wywiadu osobowego, działające w konkretnym regionie geograficznym. Co najwyżej badacze są w stanie zrekonstruować sieć źródeł, które dostarczały informacji na temat danego kraju (np. Finlandii) lub grupy krajów (np. państw skandynawskich). Wynika to z tego, że baza SIRA nie zawiera żadnych informacji na temat lokalizacji źródeł. Identyfikatory kraju umieszczone we wpisach odnoszą się wyłącznie do treści pozyskanej informacji; wpisy zawierające np. w polu identyfikatora kraju słowo „Finlandia” reprezentują informację na temat Finlandii, a nie pochodzącą z niej. Dlatego na podstawie dostępnych danych nie można znaleźć odpowiedzi na pytania odnoszące się do geograficznej lokalizacji źródeł.

Tabela 1. Przepływy informacji z Finlandii, Danii, Szwecji i Norwegii (1969–1989).

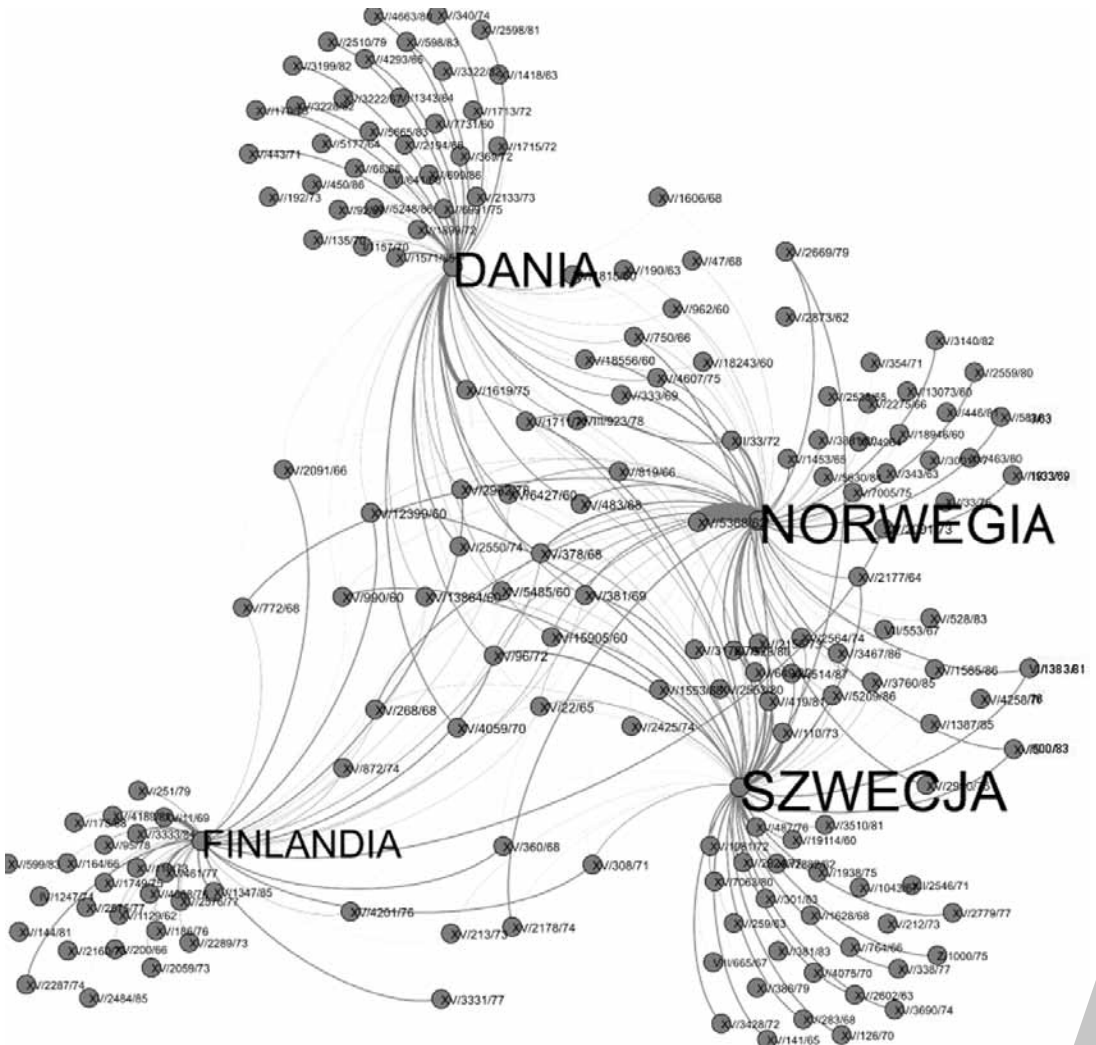
	Gospodarka	Polityka i sprawy wojskowe	Służby wywiadowcze	Pozostałe tematy	Razem^{a)}
Finlandia	98 (7%)	905 (64%)	89 (6%)	313 (22%)	1405 (100%)
Dania	209 (9%)	1370 (60%)	78 (3%)	633 (28%)	2290 (100%)
Szwecja	538 (18%)	1478 (51%)	184 (6%)	719 (25%)	2919 (100%)
Norwegia	130 (7%)	1527 (81%)	70 (4%)	159 (8%)	1886 (100%)
Razem	975 (11%)	5280 (62%)	421 (5%)	1824 (22%)	8500

^{a)} Podane wartości procentowe mogą się nie sumować do 100% na skutek zaokrągleń.

Źródło: K. Elo, H. Müller-Enbergs, *Suomen merkitys DDR:n ulkomaantiedustelun kobaiteena*, „Kosmopolis” 2010, nr 40 (4), s. 38.

Jak zaznaczono we wstępie, kraje skandynawskie tworzyły stosunkowo spójny region na północy Europy. O podobieństwie Danii, Szwecji, Finlandii i Norwegii świadczą także informacje wywiadowcze z nich napływające, które skupiają się wokół kwestii politycznych i militarnych (zob. tabela 1). Wziąwszy pod uwagę, że w ogólnej strukturze tematycznej informacji gromadzonych przez HV A na sprawy polityczne i militarne przypada z grubsza połowa wpisów³⁵, dziedziny te są nadreprezentowane w wypadku krajów skandynawskich, z małym wyjątkiem Szwecji.

³⁵ H. Müller-Enbergs, *Hauptverwaltung A (HV A)...*, s. 20.

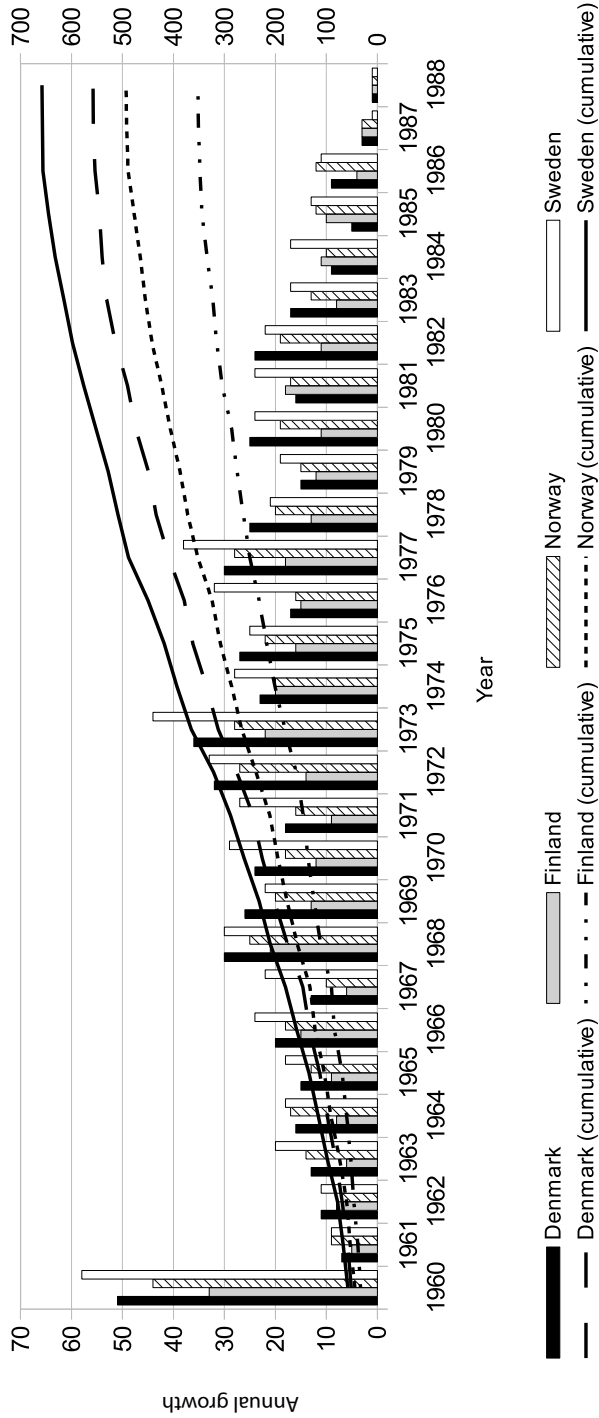
Rysunek 2. Sieć wywiadowcza HV A według powiązań między źródłami i krajami 1960–1989 (obejmuje informatorów, którzy dostarczyli co najmniej pięciu informacji)³⁶.

Wizualizacja danych dotyczących sieci, w celu uzyskania wiedzy na temat jej struktury, to typowy element analizy sieciowej. Na rysunku 2 zobrazowano podstawową strukturę sieci wywiadowczej HV A, związanej ze Skandynawią, według powiązań między źródłami i krajami³⁷. Wykres sporządzono przy użyciu algorytmu Force Atlas, który ma na celu odsunięcie od siebie węzłów o największej

³⁶ Analiza sieciowa i wizualizacja zostały wykonane przy użyciu programu Gephi (<https://gephi.org>). Zob. też M. Bastian, S. Heymann, M. Jacomy, *Gephi: An Open Source Software for Exploring and Manipulating Networks*, 2009, www.aai.org/ocs/index.php/ICWSM/09/paper/view/154/1009 (30 I 2014 r.).

³⁷ Źródło danych: BStU, MfS, HV A/MD/2, SIRA TDB 11-14.

Growth of the HV A's Nordic Network
1960-1989 (annual and cumulative growth)

Rysunek 3. Rozwój sieci wywiadowczej HV A związanej ze Skandynawią (1960–1989) w ujęciu rocznym i narastająco (opracowanie autora wg angielskiej nomenklatury).

liczbie połączeń, czyli tzw. węzłów centralnych (w celu wizualnego wyodrębnienia różnych grup), i pogrupowanie węzłów połączonych z węzłami centralnymi w skupione wokół nich klastry³⁸. Na podstawie tego wykresu można stwierdzić, że sieć wywiadu osobowego HV A, zajmująca się sprawami skandynawskimi, składała się z dwóch typów źródeł. Pierwszy z nich to źródła zbierające informacje wyłącznie na temat jednego kraju. Tego typu źródła stanowią w tej sieci większość i są rozmieszczone wokół węzłów reprezentujących ich kraj zainteresowania. Ciekawszy jest drugi typ, do którego należą źródła zbierające informacje na temat kilku krajów. Źródła te są umieszczone pośrodku wykresu, między węzłami centralnymi, ale jednocześnie są połączone z większością z nich (zob. rysunek 2).

Sieć wywiadu osobowego, gromadząca informacje na temat Skandynawii, rozwijała się w sposób ciągły w latach 1960–1989 (zob. rysunek 3)³⁹. Najaktywniejszy etap jej funkcjonowania przypada na połowę lat siedemdziesiątych. Począwszy od 1975 r. najważniejsze dla przywódców NRD stały się dwa zagadnienia: rezultaty Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (KBWE) oraz proces integracji Europy Zachodniej, dlatego zlecieli służbie wywiadu zagranicznego systematyczne zbieranie danych i sporządzanie raportów na te tematy⁴⁰. Jednak różnice między krajami skandynawskimi pozostały stosunkowo niewielkie: średnie odchylenie standardowe rocznego tempa wzrostu sieci nie przekraczało 5,0 ($sd_{\min} = 1,9$, $sd_{\max} = 9,6$). Warto przy tym zauważyć, że sieć rozwijała się aż do 1989 r. Łącznie istniało 658 źródeł dostarczających HV A informacji na temat Szwecji. Jeśli chodzi o Danię, było to 558 źródeł, Norwegię – 493, Finlandię – 352. Jednocześnie 78 proc. źródeł dostarczyło mniej niż pięć informacji, co może świadczyć o tym, że większość zgromadzonych informacji dotyczących Skandynawii była produktem ubocznym operacji skoncentrowanych na innych obszarach⁴¹.

Zwizualizować można także przepływ informacji z sieci wywiadu osobowego w celu przedstawienia ich struktury tematycznej (zob. rysunek 4). Również w tym wypadku wizualizacja danych opiera się na algorytmie Force Atlas, przy czym funkcję węzłów centralnych pełnią podbazy SIRA. Rozmiary każdego z czterech węzłów reprezentujących podbazy SIRA są proporcjonalne do ich stopnia, tj. liczby źródeł połączonych z daną podbazą. Wykres ten potwierdza, że kwestie polityczne odgrywały główną rolę przy zbieraniu informacji na temat krajów skandynawskich. Zdecydowana większość informacji wpływających do podbazy SIRA nr 12 dotyczyła problemów i działań związanych z polityką wewnętrzną i zagraniczną, gospodarką i polityką obronną Republiki Federalnej. Na drugim miejscu pod względem ilościowym znalazły się informacje dotyczące stosunków politycznych w RFN, zapisywane w podbazie SIRA nr 13, a najmniej istotne okazały się kwestie z dziedziny kontrwywiadu (podbaza nr 14) oraz nauki i techniki (podbaza nr 11).

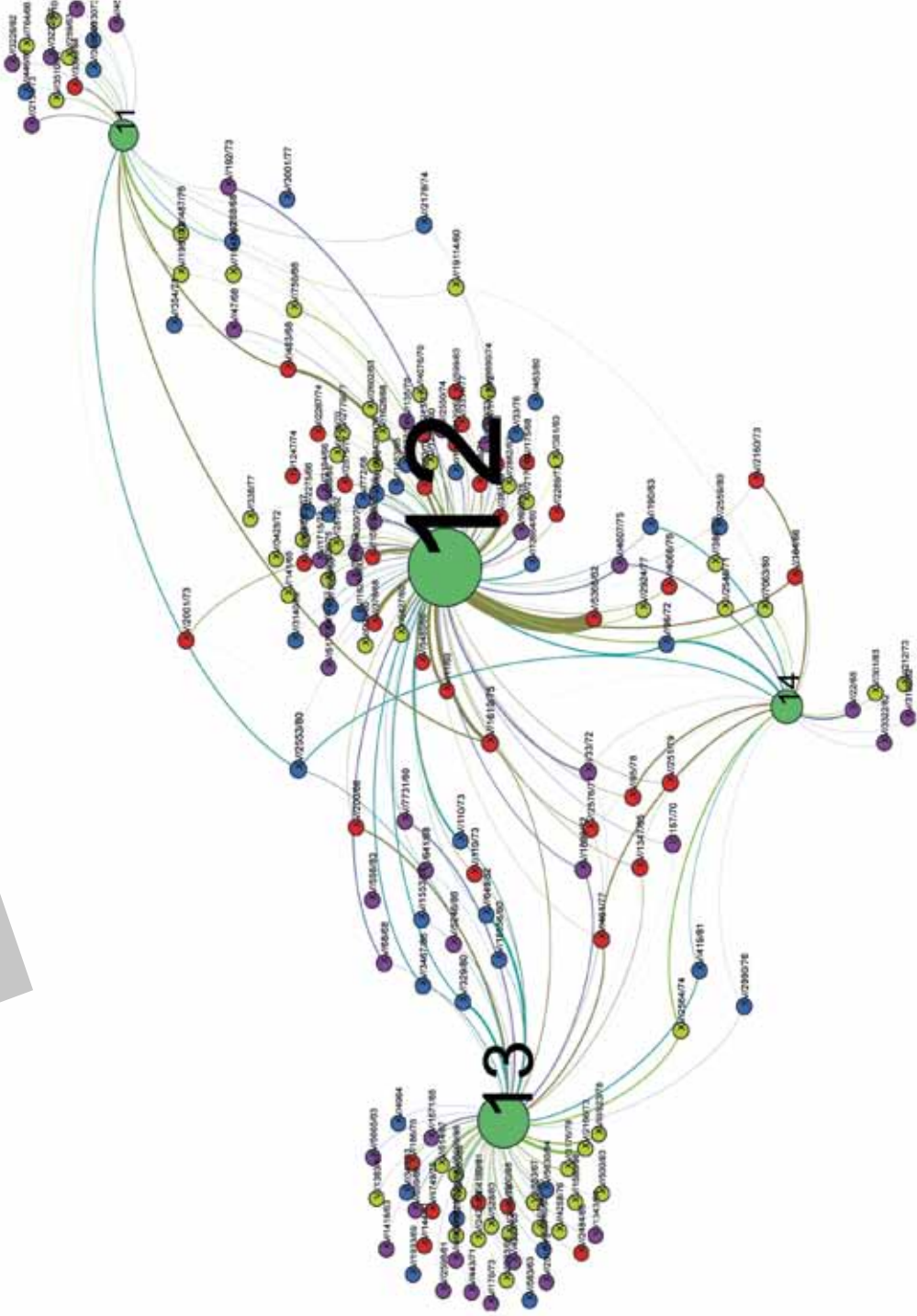
Podobnie jak w wypadku rysunku 2, źródła przedstawione na rysunku 4 można podzielić na dwa zbiory lub grupy. Widoczna jest wyraźna różnica między

³⁸ Zob. <https://gephi.org/tag/force-atlas/> (24 I 2014 r.).

³⁹ Wyliczenia tempa rozwoju opierają się na zapisanych w bazie SIRA danych zwerbowania kolejnych informatorów.

⁴⁰ H. Müller-Enbergs, *Hauptverwaltung A (HV A)...*, s. 134.

⁴¹ Zob. też K. Elo, H. Müller-Enbergs, *Suomen merkitys...*, s. 44.

Rysunek 4. Struktura tematyczna gromadzonych informacji (1960–1989) wg baz SIR-A.

źródłami monotematycznymi, czyli połączonymi tylko z jednym węzłem centralnym, a źródłami wielotematycznymi, połączonymi z kilkoma węzłami centralnymi – przy czym przewagę mają te pierwsze. Większość źródeł dostarczała informacji tylko do jednej podbazy, co oznacza, że ich ukierunkowanie tematyczne nie zmieniło się z upływem czasu. Istniało jednak sporo źródeł, które zasilają dwie podbazy, a nawet kilka takich źródeł, które zaznaczyły swoją obecność we wszystkich podbazach. Należy jednak pamiętać, że funkcjonariusze HV A mieli za zadanie klasyfikować otrzymane informacje, a nie źródła jako takie.

Gdy przedmiotem zainteresowania badacza jest ukierunkowanie tematyczne operacji wywiadowczych, jego podstawową metodą będzie analiza sieci źródeł i struktury tematycznej procesu gromadzenia. Jednak obraz samego systemu zbierania informacji niewiele mówi o tym, jaki użytek robi z nich służba wywiadowcza. Służby wywiadowcze z reguły działają bowiem jak odkurzacze: na wszelki wypadek gromadzą po prostu wszystkie informacje, które wpadną im w ręce. Z tego względu analiza i wizualizacja danych na temat raportów dostarczanych przez HV A może pomóc w wyjaśnieniu najważniejszych kwestii związanych ze sporządzaniem raportów wywiadowczych. Raporty jako takie można uznać za wytwory służby wywiadowczej, innymi słowy – odpowiedzi na pytania postawione na początku cyklu wywiadowczego przez decydentów zarządzających pracą wywiadu, względnie wyznaczających mu cele i zadania.

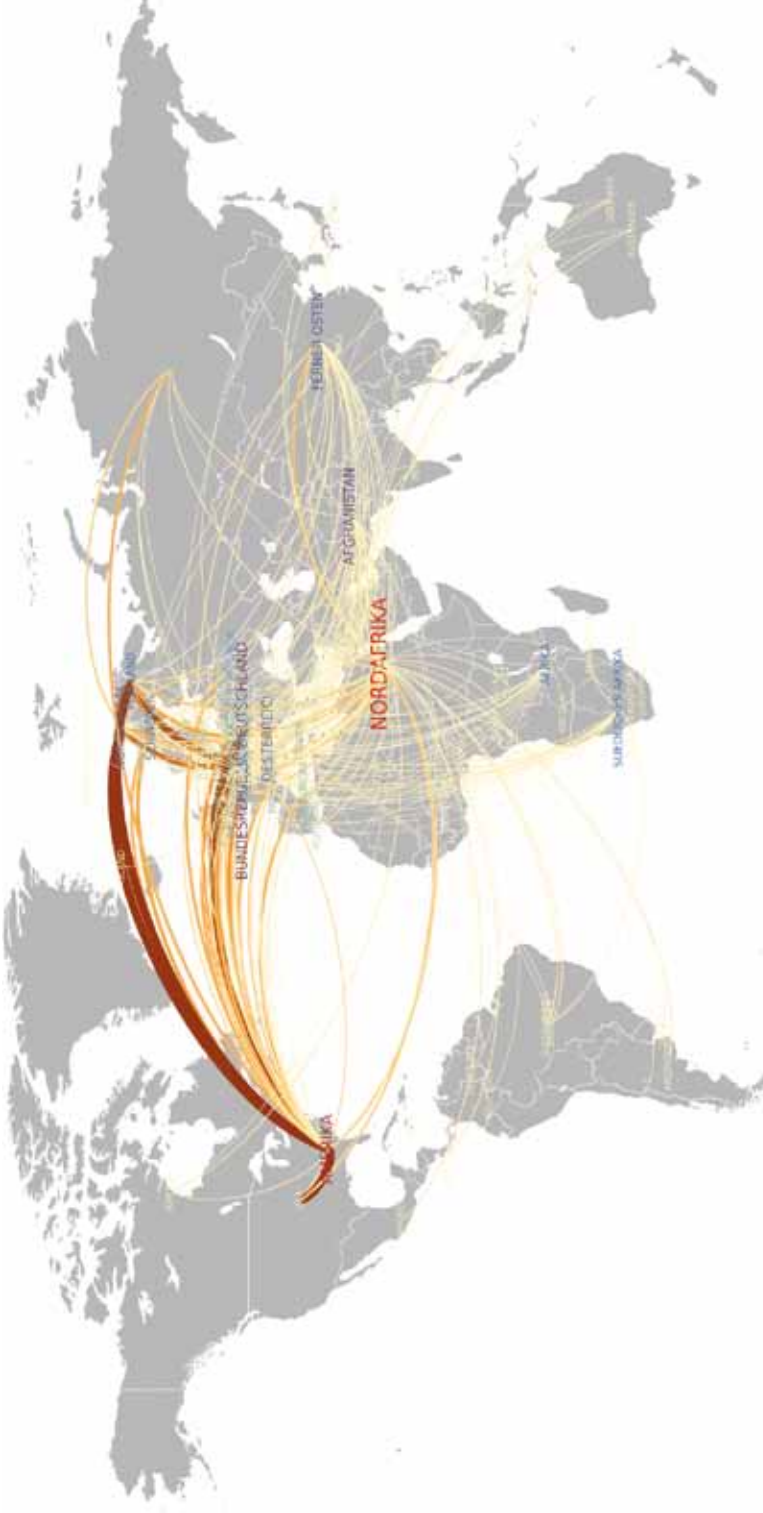
Chcąc pokazać możliwości wykorzystania analizy sieciowej i wizualizacji do lepszego zrozumienia procesu sporządzania raportów przez HV A, autor poddał głębszej analizie zbiór raportów dotyczących Finlandii, który obejmuje 69 dokumentów. Blisko jedna trzecia z nich, a dokładnie 28, powstała w latach 1975–1977. Kolejny wyraźny wzrost liczby raportów nastąpił w połowie lat osiemdziesiątych (1984–1986), kiedy powstało ich osiemnaście. Wahania liczby raportów są w miarę zbieżne z ogólnym tempem rozwoju sieci wywiadu osobowego (zob. rys. 3).

W pierwszej kolejności, opierając się na identyfikatorach kraju/regionu, zamieszczonych we wpisach do bazy SIRA, można zobrazować strukturę zasięgu geograficznego tych raportów. Na początek jednak dopracowano dane wejściowe – dodano geokodowane współrzędne geograficzne dla każdego kraju/regionu oznaczonego w raportach i powiązanie pierwszego identyfikatora kraju/regionu z wszystkimi pozostałymi identyfikatorami kraju/regionu występującymi w danym raporcie⁴². W następnym kroku dane dotyczące sieci zwizualizowano w układzie o nazwie GeoLayout⁴³. Na koniec dodano w tle mapę świata (zob. rysunek 5). Na tym wykresie grubość krawędzi, czyli linii łączącej dwa kraje/regiony, jest proporcjonalna do łącznej liczby współwystąpień tych krajów/regionów w analizowanym zbiorze raportów – im grubsza linia, tym częściej dane kraje/regiony współwystępują w raportach. Rozmiary nazwy kraju/regionu są z kolei proporcjonalne do jego stopnia, czyli liczby bezpośrednich połączeń z innymi węzłami.

Z wykresu wyraźnie widać, że w raportach HV A pisano o wszystkich rejonach świata, ale najwięcej uwagi poświęcano stosunkom transatlantyckim.

⁴² Np. raport zawierający identyfikatory Finlandia, Niemcy i Ameryka oznaczałby utworzenie połączeń Finlandia–Niemcy i Finlandia–Ameryka. Użyty algorytm opiera się na założeniu, że identyfikator pojawiający się jako pierwszy ma znaczenie nadrzędne, a wszystkie pozostałe są mu podporządkowane.

⁴³ Zob. <https://gephi.org/tag/geolayout/> (6 II 2014 r.).

Rysunek 5. Zasięg geograficzny raportów HIV A dotyczących Finlandii (1975–1989).

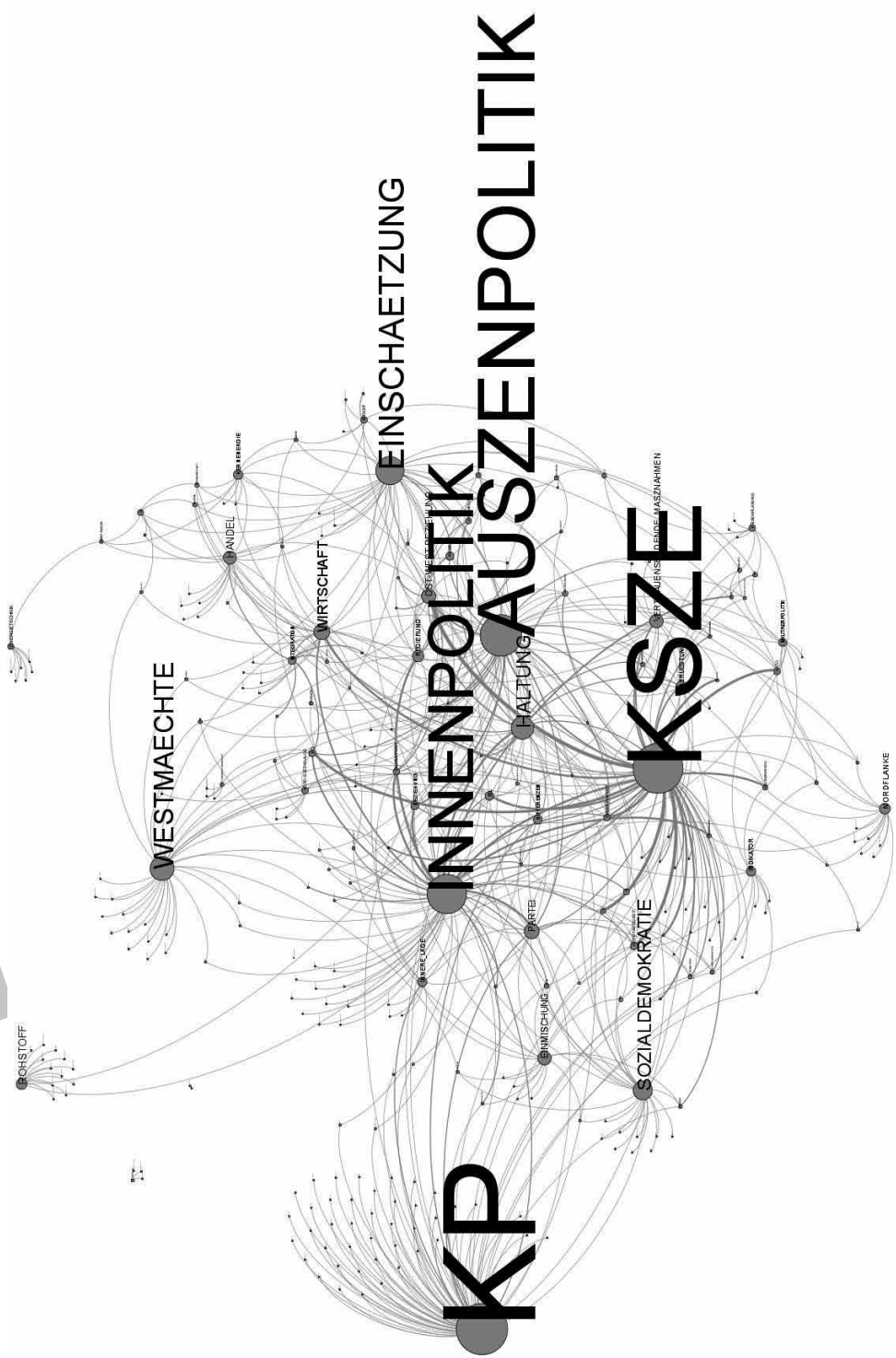
Najgrubsze krawędzie łączą kraje europejskie i Stany Zjednoczone, co oznacza, że większość zagadnień europejskich także ma wymiar transatlantycki. Wśród krajów najbardziej centralną pozycję zajmuje RFN (centralność przechodności: 159,652), na następnych miejscach uplasowały się Austria (96,464) i Finlandia (60,286). Inaczej mówiąc, w całym zbiorze raportów RFN stanowiła główne ogniwo łączące różne raporty. Dla odmiany Afryka Północna to region o największej liczbie połączeń, który jednak odgrywa ważną rolę tylko w kilku raportach. Mówiąc językiem analizy sieciowej, RFN pełni w tym zbiorze raportów funkcję skrzyżowania, a Afryka Północna węzła centralnego.

Wizualizacja sieci tematycznych oferuje kolejną możliwość dowiedzenia się czegoś nowego na podstawie tego samego zbioru raportów (zob. rysunek 6). Ten wykres opiera się na współwystępowaniu słów kluczowych w polach bazy SIRA, używanych do określenia zasadniczej treści raportu. Wielkość węzła jest proporcjonalna do liczby jego bezpośrednich połączeń. Ponieważ w tym wypadku wszystkie krawędzie łączą współwystępujące słowa kluczowe, stopień węzła jest równy sumie słów kluczowych, które współwystępują ze słowem reprezentowanym przez ten węzeł. Z kolei grubość krawędzi jest proporcjonalna do liczby raportów, w których współwystępuje dana para słów kluczowych; im grubsza krawędź, tym większa jest ta liczba. Ponadto wielkość etykiety węzła jest proporcjonalna do jego centralności pod względem przechodności, a więc odzwierciedla jego rangę w tym zbiorze raportów. Interpretacja tej miary jest dość prosta: słowa kluczowe cechujące się wysoką centralnością przechodności są łącznikami między różnymi klastrami/kontekstami występującymi w całym zbiorze raportów, co oznacza, że pojawiają się w różnorodnych kontekstach. Natomiast słowa o niskiej centralności przechodności odgrywają istotną rolę tylko w części raportów. W rezultacie słowo o wysokim stopniu, ale niskiej centralności przechodności może stanowić ważny węzeł w pewnym klastrze, lecz w perspektywie całej sieci ma już mniejsze znaczenie. Z kolei węzeł o mniejszej liczbie połączeń (niższym stopniu) i wysokiej centralności przechodności uznaje się za bliski treści większości raportów ujętych w sieci.

Interpretacja wykresu jest stosunkowo prosta: słowa kluczowe AUSZENPOLITIK⁴⁴ (polityka zagraniczna) i KSZE (KBWE) to najważniejsze skrzyżowania tematyczne w tym zbiorze raportów, a termin KP (Kommunistische Partei – partia komunistyczna) – mimo wysokiej centralności przechodności – jest tylko węzłem centralnym. Taką interpretację potwierdzają dodatkowo dane ilościowe. Słowo AUSZENPOLITIK współwystępuje w sumie 74 razy, ale pojawia się w 20 raportach. To samo dotyczy terminu KBWE, który współwystępuje 138 razy w 12 raportach. Natomiast termin KP współwystępuje 77 razy waledwie 8 raportach.

Na koniec jeszcze jedna uwaga na temat pułapek czyhających na badaczy. Chociaż analiza sieciowa w podziale na kraje może także ujawnić ciekawe podobieństwa i różnice, badacze wywiadu powinni pamiętać, że prawdziwa wartość materiałów zawartych w bazie SIRA leży w zmiennych związanych z treścią informacji wywiadowczych. By zrozumieć, o co chodzi, wystarczy przyjrzeć się

⁴⁴ Przy wprowadzaniu do bazy SIRA ówczesnie używana w języku niemieckim litera „ß” została oddana jako „SZ”.

Rysunek 6. Sieć tematyczna raportów HV A dotyczących Finlandii (1975–1989).

pobieżnie przypadkowi agenta o kryptonimie „Larsen” (XV/2600/81⁴⁵), którego kartotekę udało się niedawno odtworzyć ze ścinków. „Larsen” prawdopodobnie jest Finem, ale w bazie SIRA istnieje tylko jeden pochodzący od niego wpis dotyczący Finlandii. Większość informacji dostarczonych przez „Larsena” dotyczyła projektu naukowego o nazwie EISCAT (ang. European Incoherent Scatter Scientific Association), który miał na celu skonstruowanie radarów rozpraszania niespójnego⁴⁶. W analizie sieciowej przeprowadzonej według krajów „Larsen” byłby prawie niewidoczny. Tymczasem w odniesieniu do projektu EISCAT był jednym z najważniejszych informatorów⁴⁷. Chodzi o to, że przy korzystaniu z materiałów zawartych w bazie SIRA lub innych podobnych zasobach badacze zawsze powinni patrzeć na wybrane przypadki całościowo, tzn. analizować przepływ informacji wszechstronnie. Skupiając się na wycinkowych informacjach, można przeoczyć szersze wzorce i zależności składające się na interesującą z naukowego punktu widzenia topologię sieci.

Uwagi końcowe

Zgodnie ze stwierdzeniem Raymonda Garthoffa badania nad historią zimnej wojny byłyby niepełne, gdyby w analizach pominięto rolę, którą odegrał w procesach politycznych i historycznych wywiad zagraniczny⁴⁸. Chociaż lukę tę można wypełnić przy użyciu wielu różnych metodologii, dotychczas rzadko wykorzystywano do tego analizę sieciową.

W niniejszym artykule pokazano, że koncepcje analizy sieciowej mogą być przydatne dla badaczy poszukujących skutecznych narzędzi do modelowania i analizowania relacji między procesem wywiadowczym a procesami politycznymi i historycznymi. Jednak celem tego artykułu nie było wyczerpujące omówienie tematu, a jedynie jego zasygnalizowanie i przybliżenie, tak by zachęcić naukowców do stosowania analizy sieciowej w ich przyszłych badaniach.

Odwołując się do wciąż aktualnych uwag końcowych, sformułowanych przez Malcolma Sparrowa dwadzieścia lat temu⁴⁹, niniejsze zakończenie jest przeznaczone dla dwóch możliwych grup odbiorców tego artykułu. Pierwsza z nich to badacze zajmujący się wywiadem, zarówno historycy, jak i przedstawiciele nauk społecznych, których autor chciałby zachęcić do zapoznania się z możliwościami i podstawami analizy sieciowej w celu uświadomienia sobie, jak ta metoda może im pomóc w uzyskaniu wiedzy nowej pod względem jakościowym. Druga grupa to specjaliści od teorii sieci, których autor namawia, by wyszli poza ich tradycyjną „strefę komfortu”, obejmującą socjologię i sieci społeczne, i spojrzeli

⁴⁵ Jest to numer rejestracyjny, nadawany przez Stasi do identyfikacji źródeł informacji. Zawiera numer departamentu pisany znakami rzymskimi, losowo przypisany numer – arabskimi cyframi oraz rok werbunku (rejestracji).

⁴⁶ Zob. <http://www.eiscat.se/about/whatisiseiscat>.

⁴⁷ BStU, MfS, HV A/MD/2, AU 3002/10 Z, AR 7-644/2011.

⁴⁸ R.L.Garthoff, *Foreign intelligence and the historiography of the cold war*, „Journal of Cold War Studies” 2004, nr 6 (2), s. 21–56.

⁴⁹ M.K. Sparrow, *The application of network analysis...*, s. 272.

na analizę działalności wywiadowczej jako najbardziej wymagający teren do wypróbowania swoich umiejętności.

Należy pamiętać, że wizualizacje sieci nie mogą zastępować innych metod analizy, stanowią jedynie ich uzupełnienie. Koniec końców jest to tylko jedno z wielu narzędzi ułatwiających uporządkowane zgłębienie zbioru danych, które jednak może okazać się drzwiami do nowego wymiaru analizy i do nowego spojrzenia na wydarzenia historyczne.

Słowa kluczowe: wywiad, wywiad osobowy, cykl wywiadowczy, analiza sieciowa, wywiad wschodnioniemiecki, Finlandia, Skandynawia, zimna wojna

Kimmo Elo (ur. 1973) – doktor, jest profesorem-adiunktem w Instytucie Studiów Politycznych i Historii Najnowszej Uniwersytetu w Turku (Finlandia) i w Instytucie Studiów Niemieckich w tamtejszej szwedzkojęzycznej Åbo Akademi. Jego zainteresowania badawcze obejmują: historyczną analizę sieciową, historię i politykę Niemiec, studia nad wywiadem, historię zimnej wojny, problematykę integracji europejskiej, wreszcie zastosowanie informatyki w studiach humanistycznych. Jego najważniejsze publikacje to „Sprawa »Pakaslahti« i metodologia studiów nad wywiadem” (w jęz. fińskim, *Historiallinen Aikakauskirja*, w druku 2014), „O znaczeniu Finlandii jako celu działania wywiadu wschodnioniemieckiego” (w jęz. fińskim, „Kosmopolis” 40:4, 2010, s. 31–47; wspólnie z Helmutem Müllerem-Enbergsem) i *Die Systemkrise eines totalitären Herrschaftssystems und ihre Folgen: Eine aktualisierte Totalitarismustheorie am Beispiel der Systemkrise in der DDR 1953* (2005).

Uncloaking HUMINT Networks with Network Analysis: The Case of East German Foreign Intelligence in Nordic Countries

During the Cold War the four Nordic countries – Finland, Sweden, Norway and Denmark – formed an interesting geopolitical area in the European north, characterized by both differences and similarities. Recent studies on the East German foreign intelligence have shown, that the Nordic countries were an important, yet not central operational area, undoubtedly enjoying a different status for the East German foreign intelligence. In this article, East German intelligence activities toward the Nordic countries are used as a case study in order to exemplify how historical network analysis could be used to uncloak new historical knowledge. Despite its close connection to many of the methodological questions and problems related to uncloaking hidden structures or analyzing network dynamics tackled by network analysts in terrorist or criminal studies, researchers on Cold War intelligence has shown only a limited interest in network analysis. This article draws from this disinterest among scholars on Cold war intelligence studies in network analysis and tries to bring upon methodological incentives hopefully encouraging historians to familiarize themselves with the promises and basics of network analysis in order to imagine how network analysis could help them to obtain qualitatively new knowledge. The material used in the empirical analysis consists of database records on Nordic affairs stored in the central information system of the East German foreign intelligence service. The article introduces and

exemplifies some powerful network visualization and analysis techniques suitable for unclocking network-related knowledge from intelligence materials and for critical assessment of the results.

Keywords: intelligence, HUMINT, intelligence cycle, East German foreign intelligence, network analysis, Finland, Nordic countries, Cold War